

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A POLITIKAI NEMZETFOGALOM ÉRVÉNYRE JUTTATÁSA ÉS A DUALIZMUS KORI TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK TARTALMI ÁTHANGOLÓDÁSA

Írásomban arra keresek választ, hogy a dualista korszak magyar történelemtankönyveiben milyen szerep jutott a nemzet fogalmi megragadásának, milyen mélységben és mely összefüggések mentén került előtérbe, mennyiben mutatkozik kontinuitás illetve mely vonatkozásban tapintható ki változás vagy hangsúlyeltolódás a vele kapcsolatos elbeszélésekben. Kiindulópontként szükséges rögzíteni, hogy a lényegében a hazai nyelvek hivatalos használatát szabályozó nemzetiségi egyenjogúságot kimondó törvény elfogadásával, különösen annak a Deák Ferenc által megfogalmazott preambulumaival a magyar törvényalkotás első ízben definiálta a nemzet fogalmát.¹ Ezen kodifikációs aktus természetesen nem írta felül sem a nemzetfogalom eredendő szemantikai összetettségét, ahogy arra sem tett kísérletet, hogy megkérdőjelezze vagy csökkentse a nemzetkonceptió kiiktathatatlan nyelvi-kulturális vonatkozásait. Maga a tény azonban, hogy annak *politikai* jellegét emelte piedesztálra, óhatatlanul magában hordozta a fogalom kulturális, tehát etnikai vonatkozásainak is alsóbb regiszterbe utalását. A rendelkezésemre álló terjedelmi keretek okán kizárólag a korszak magyar nyelvű és középszintű oktatásra szánt tankönyveit vizsgálom, eltekintve az évszázadok során kialakult és a 19. század második felében tovább differenciálódó oktatási rendszer, valamint az iskolafenntartói hálózatonként többé-kevésbé eltérő tanügyi szabályozások szerteágazó kérdéskörének tárgyalásától.²

Az 1848 előtti tankönyvekben lényegében nem merült fel még problémaként a nemzet mibenlétének meghatározása, a néhol felbukkanó *nemzetiség* kifejezés alatt pedig jellemzően a magyar nemzeti sajátosságok összességét értették. A neoabszolutista évtized kényszerű szünete után 1860-tól újrainduló hazai tárgyú történelemok-

¹ „[...] Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja [...]” 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

² Mindezekről lásd KLAMARIK JÁNOS: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberg, 1893.

tatás³ igényeihez igazított tankönyvekben ellenben nemcsak körvonalazódott már a nemzet és a nemzetiségek fogalmi szétfejlődése, elkülönítése, de egyre fokozódó figyelemben részesült a közöttük fennálló viszony tisztázása. E folyamat kezdetén azonban a későbbiek fényében meglepőnek ható terminológiai képlékenységgel szembesülhetünk még.

A pápai református kollégium tanára, Bocsor István nagy lélegzetű tankönyvének bevezetésében a *politikai értelemben* vett *nép*terminus például magasabb rendű kategóriát képez, mint a többes számban emlegetett *nemzetek*, gondolatmenetét ezért hosszabban idézem. „Magyarország történelme azon események láncolata, mellyek mint a népszellem szabadságra fejlődése tényezői a magyar földön települt nemzetek életében jelenkorig lefolytak. Magyarországot mint minden államot két lételeme, föld és nép alkotja. Magyarföld és magyar nép mint test, és lélek elváhatlanok. A kettő összenőtt egysége teszi Magyarországot saját egyediségét. A kettő költsönös hatása, működése teremti a magyar nép saját szellemét. A történész az illy szerves egységből állammá nőtt Magyarországot, akármely erővel szabdalta el idővel a hatalom vihara, minden a magyar korona hatósága alatt álló országok összegének tekinti. Magyarföld alatt hát nem csak a sajátképeni Magyarországot, hanem Erdély- Tót-Horvát- Dalmátországokat s végvidékeket is érti. Magyar nép nevezet alá pedig mind azon nemzeteket összefogja, mellyek az érintett földeken hont alakítottak maguknak. [...] Magyarország *népe* azon sokféle elemekből, mellyeket a magyarok részint magokkal hoztak (magyar, kun, kazar, orosz), részint beütésükkor itt találtak (avar, szláv, bolgár, oláh, german), részint a külföldről újonnan betelepítettek, határozottabb jellemű nemzetekké kezde tisztulni.”⁴ Az 1830-as években Berlinben tanuló történelem- és közjogprofesszor „Magyarország népe” alatt tehát mindenkor *lakosságának összességét* értette, amely nyelvi-szokásjogi értelemben oszlott nemzetekre, miáltal az ország Szent István óta „többnemzetű”-nek tekinthető, és amely jelenséget Bocsor, lényegében a reformkori közgondolkodáshoz hasonlóan maga is hátrányos adottságként értékelt.⁵ A hegelianus Bocsor szóhasználata összefüggésbe hozható

³ Az 1849-ben hazánkban is bevezetett osztrák középiskolai tanterv értelmében ugyan oktatták a birodalmi történelem részeként a szülőföld (*Heimat*) történetét is, de az nem önálló tantárgy keretében történt, mint 1849 előtt vagy 1860 után. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Ford. SCHAFFHAUSER Ferenc. Budapest, OPI, 1990. 50, 192. – Vö.: KLAMARIK, 1893. 130.

⁴ BOCSOR István: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Főtanodai, s magánhasználatul*. Pápa, Magda, 1861. I. köt. 1, 149.

⁵ „Pannonia, Dacia, Hunnia, Avaria nemzet tarkasága ritkult ugyan a magyar uralom alatt, de mint látjuk, egyfélésegre nem jutott. István azon elvének »az egy nyelvű, és egy szokásu ország gyöngé és törekeny« igyekezék a magyar nép megfelelni, s első korszakában már megveté azon sok nemzetiség alapját, melly mai napig olly keserű viszályokkal tövisezi élte folyamát.” Uo. 151.

a nemzetfogalom átértelmeződéséhez vezető 1860-as évekbeli élénk politikai és publicisztikai vitákkal is, amelyek a már említett nemzetiségi egyenjogúságról hozott törvény révén végül az *egy* politikai nemzet és az alá besorolt nemzetiségek konceptuális szétválasztását eredményezték.

Amíg Bocsor narratívájában még többé-kevésbé azonos súlyú népcsoportok rivalizálásaként értelmeződik a hazai magyar és nem magyar „nemzetek” kapcsolata,⁶ a dualizmus kori tankönyvek már a magyar (politikai) nemzet és a benne foglalt népeknek, később mindinkább nemzetiségeknek nevezett hazai népcsoportok *alá-fölrendeltségi viszonyát* rögzítik. Eleinte jellemzően semleges ténymegállapítás formájában tételeződik, hogy a magyar nemzet *nyelvileg* nem egységes, mivel tagjai, az ország lakosai több nyelven beszélnek, miközben mindannyian a magyar nemzet tagjai.⁷ Később, a századfordulón és a 20. század első éveiben viszont egyre nagyobb hangsúly helyeződik az állammal azonosított (politikai) nemzet etnikai *semlegességére* és arra, hogy a közös jogok és köteleességek a hazában mindenkire *egyaránt* vonatkoznak.⁸

⁶ „Vallás és pap hozták elő minél többféle idegenek befogadását; szerencsétlenségére a magyarnak, ki e sokféleséget értelmi túlsúlyával vagy erővel *soha sem bírta vagy akarja egybeolvasztani*. István nem gyanítá jó szándokában, hogy utána 8 század mulva is méletyt okádjon az általa elhintett mérges maszlag.” Uo. 58. (Kiemelés tőlem – L. L.)

⁷ „Régi krónikáink szerint sokféle nyelvű népet találtak itten már őseink; azt meg a történelem nyomán láttuk, hogy az idők folyamán egyre vándoroltak be idegen nyelvű népek: németek, besenyők, kúnok, ruthének, czigányok, szerbek, horvátok, tótok. A magyar, mint házi gazda, szívesen fogadta e »vendégeit«, megosztá velök kenyérét, sokan átvették nyelvét is a jó gazdának, mások nem, de azért – beszéljenek bármily nyelvet – e haza határain belül *mindnyájan a magyar nemzetnek tagjai*.” VARGA Ottó: *A magyarok történelme a tanterv alapján középiskolák alsó osztályai számára*. Budapest, Franklin, 1886. 106–107.

⁸ „A ki a magyar állam területén született, állandóan itt lakik és a magyar törvényeknek van alávetve, az a magyar állam polgára. A magyar állam polgárai alkotják a magyar nemzetet s alkotmányunk szerint jogokban és köteleességekben egyenlők. A magyar állampolgárság a társországokra is kiterjed: lakosaik magyar állampolgárok.” SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig*. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára. Budapest, Franklin, 1901. 124. – „Ámbár tehát a törvény nem tesz különbséget Magyarország lakossága között sem a származás és nyelv, sem a vallás szerint, mert mindnyájan egyforma jogokat élveznek és egyforma kötelezettséggel tartoznak az állam iránt: mind e mellett éppen származás és anyanyelv szerint többféle népcsoportot szokás megkülönböztetni, s e népcsoportokat *nemzetiségeknek* nevezük. [...] A nemzetiségeknek éppen olyan jogaik és szabadságaik vannak, mint az uralkodó nemzetnek, a magyarnak; nyelvüket és irodalmukat minden korlátozás nélkül művelhetik, de az állam hivatalos nyelve a tulajdonképi Magyarország területén a magyar, Horvát-Szlavonországban pedig a horvát. Törvényeinket a nagyobb nemzetiségek nyelvére is lefordítják hivatalosan.” ANGYAL Dávid: *A magyarok története a középiskolák IV. osztálya számára*. A földrajzi függelékét írta VÁCZY János. Budapest, Lampel, 1902. 181–182.

A politikai értelemben vett nemzet közép- és koraujkori, valamint modern felfogása közötti, társadalomtörténetileg is alapvető különbségének kérdése ugyanakkor jóval ritkábban került terítékre. Tételszerű kifejtésre nem vagy inkább csak érintőlegesen⁹ találni példát a dualizmus kori középiszkolai történelemtankönyvekben. Leginkább – a hajdani dák főváros, Sarmizegetusa helyén található várhelyi ásatások révén elhíresült – Király Pál tankönyve emelhető ki e vonatkozásban, aki a modernitás előtti magyar nemzetkonceptió jellemzésekor az ókori római polgárjoggal vont párhuzamot.¹⁰ Ugyan másoknál ez a társadalmi kategóriára szűkülő nemzetfelfogásértelmezés ilyen explicitté tett formában nem fordult elő, viszont többen is kitértek a *nemesi jogállás* nemzetiesítő szerepének hazai jelentőségére,¹¹ amelynek természetesen Hunyadi János volt a legismertebb iskolapéldája.¹² Volt azonban a hazai történelemnek egy olyan jelensége, amellyel kapcsolatban mégis tipikusan magyarázatra szoruló problémaként vetődött fel a nemzet modern és premodern koncepciója közötti, kevés figyelemre méltatott különbségtétel. A dualizmus korában, ha nem is részletekbe bocsátkozóan, de mindenestre szabatos fogalmi tisztázást kívánt már, hogy Erdélyben mit értettek hagyományosan „nemzetek” alatt.¹³

A fogalmi meghatározások után azoknak a toposzoknak és narratív sémáknak a körére térek rá, amelyek a hazai történelemtankönyvekben vélelmezhetően a politikai értelemben vett nemzet megszilárdítását elősegítendő kaptak helyet vagy értelmeződtek át. A modern nemzetfogalom definiálása kapcsán felhozott idézetekből is nyilvánvaló, hogy a tankönyvszerzők milyen fontosságot tulajdonítottak az etnikailag elvileg semleges állam és polgárai közötti kapcsolat rögzítésekor az államnyelv fontosságának, miközben kifejtetlen maradt, hogy tulajdonképpen annak tudása

⁹ Széchenyi István kapcsán olvashatjuk például az alábbiakat Marczali Henriknél: „[...] mihelyt megszűnik hazánk nemesi országnak lenni, kérdésbe jő a magyar faj uralma. A nemesség nagy többsége magyar, de a jobbságyságé nem az.” MARCZALI Henrik: *Magyarország története. Középfokú iskolák számára*. Budapest, Athenaeum, 1894. 196.

¹⁰ „Nálunk nem a nyelvi, hanem a rendi társadalom képezte a nemzetet. Mégis a *magyar* szó hazánkban majdnem teljesen megegyezett a *civis Romanus* értelmével.” KIRÁLY Pál: *Magyarország története a középiszkolák felső osztályainak használatára*. Budapest, Lampel, 1897. 273.

¹¹ „A magyar társadalom alapja volt a nemesség. Tagja a szent koronának [...]. Védőkarja az uralkodó dinasztíának és ereje az országnak. Minden egyes nemes egy része a nemzetnek, ezért nevezik a nemességet „tekintetes hazá”-nak.” JÁSZAI Rezső: *Magyarország oknyomozó története. A középiszkolák VIII. osztálya számára*. Budapest, Lampel, 1904. 195.

¹² A kérdéstről részletesen: LAJTAI L. László: Genealógia és nemzetépítés. Hunyadi János származásának újraértelmezései a 19. század és a 20. század elejének magyarországi történetírásában és tankönyveiben. *Kommentár*, 2017/2. 100–127.

¹³ „A tulajdonképeni Erdély ismét három külön részből állott: a magyar nemzet, a székely nemzet és a szász nemzet földjéből. A három »nemzet« nem jelentett három külön nyelvű népet, mert a székelyek is magyarok voltak.” SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Középiszkolák IV. osztálya számára*. Budapest, Singer és Wolfner, 1901. 26.

vagy nem tudása teremt valós különbséget az állam különböző *anyanyelvű* polgárai között. Ez utóbbi implicit elismeréseként azonban idővel egyfajta „értékhierarchiába” kezdett el rendeződni a hazai nemzetiségek tankönyvi megjelenítése, melynek alapját az *asszimilálódási hajlamuk* képezte.¹⁴ A századfordulót követően pedig az elmagyarosodás számbavétele nemcsak a múlt vonatkozásában, a történelmi folyamatok eredményének konstatálásaként, hanem a jelen és a prognosztizálható jövő tekintetében, azaz egyfajta (jöllehet kimondatlan, mégis sugallt) *elvárás*ként is megfogalmazódik immár.¹⁵ Nagyjából ez időben rögzül a hazai történelem mindenkori nem magyar eredetű lakosságának égtájak szerinti csoportosítása kiegészülve azzal a megfontolással, hogy milyen szempontból és mértékben járultak hozzá azok a nemzet egészének fejlődéséhez. A lényegében toposszá vált felosztás szerint a magyarság Kárpát-medencei elhelyezkedéséhez képest nyugatról érkezők *civilizatórikus* (anyagi és műveltségbeli) teljesítményük okán, a keletről jövőök pedig a magyar ajkú lakosság *demográfiai súlyának növelése* szempontjából eredményeztek számottevő gyarapodást.¹⁶

¹⁴ „[...] elsőben állták útját [ti. a szlovákok a 18. században az Alföldön] a magyarsághoz való simulásukkal úgy a németnek, mint a szerbnek, és ez úton nagy szolgálatokat tettek nekünk. De a tót mellett birokra kél a sok idegen elemmel a *magyar* is, az ő tulajdonképeni hazája, az Alföld birtokáért. [...] És nyomban megkezdődik a sok idegen magyarosodása is, előbb a német, aztán a tót; pedig a század nem ismer nemzetiségi politikát. Ide vezetett az uralkodó katolikus irány, mely igaz, sok éjszaki protestans magyar várost is katolikus tóttá tett, de visszafizette délen, hol a szerbek vallására támadva, őket azzal együtt nemzetiségükből is kiforgatta. De az ily erőszakos változtatások csak esetek: általános az önkéntes magyarosodás. [...] És oly gyors e változás, hogy már a második generatio tiltakozik, hogy öt németnek, svábnak tekintsék: mert ő született magyar! Még a névmagyarosítás sem ismeretlen; valóban: *van abban a földben, levegőben valami.*” VARGA Ottó: *A magyarok oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Franklin, 1896³. 205. – „Legelőször az országba jött németek mentek át a változáson. [...] Dialectus helyett nyelvet nyertek, falu helyett hazát, zsarnok helyett nemzetet. Már a második nemzedékben tiltakoznak az ellen, hogy őket sváboknak, németeknek tekintsék. Azt kívánják, hogy úgy nézzék őket, mint a született magyarokat. A németek példáját híven követték a tótok is.” KIRÁLY, 1897. 273.

¹⁵ „A kazarak [...] teljesen egybeolvadtak a magyarokkal. Az örmények is teljesen elmagyarosodtak. De az oláhok, szlávok, a németek és főleg az erdélyi szászok megóvták anyanyelvüket és nemzetiességüket. Az ország különböző vidékein s kivált a városokban lakó németek között a magyarosodás örvendetesen *terjed*. [...] A magyarság beolvasztó erejének és a magyarosodás terjedésének bizonyossága, hogy a magyarul tudók száma több mint 10 millió. [...] A németek száma is tekintélyes még, ámbár a szászok kivételével nem is idegenkednek a magyarosodástól. 2 milliónyi számuk a lakosság 11 %-a. A románok (oláhok és olaszok) az ország délkeleti és délnyugati részein szinte keveretlenül laknak s azért magyarosodásuk is *lassan halad*. Még mindig 2.8 millió a számuk s ez a lakosság 14,5 %-a.” UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme a középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Szent-István társulat, 1906. 334. (Kiemelés tőlem – L. L.)

¹⁶ „A Nyugatról jött települők a nemzet művelésére voltak nagy hatással, a Keletről betelepültek pedig föloszlódván a nemzetben, ennek számát gyarapították.” VARGA, 1896. 51. – „Nyugatról és keletről szórványosan és seregesen, szinte a királyság megalapítása óta tart e beköltözés, amely

A magyarság európai térfoglalása és nyugati típusú keresztény államalapítása kulcsfontosságú esemény volt, amelyre minden Magyarország-történeti tankönyvszerző reflektált, a téma összetettségét és a benne rejlő, nemzeti identitást erősítő potenciált azonban nem mindegyikük és korántsem minden aspektusában bontotta ki. A kérdés tárgyalásakor az első helyre magától értetődően a honfoglalók *hadászati-harcászati* fejlettsége és katonai teljesítménye került, amely a Kárpát-medencei riválisok fölé, a korabeli nyugati szomszédokkal pedig azonos súlycsoportba emelte őket.¹⁷ Noha szinte nem akadt olyan korabeli középiskolai tankönyv, amely ne tett volna említést a Kárpát-medencei, alapvetően szláv szubsztrátum nyugati művelődésközvetítő szerepéről, mégis egyöntetű – már a kiegyezés előtt alapvetésnek számító – meggyőződésé lett a magyarság értelmi felsőbbbsége a többi „itt talált nép”-hez illetve nemzetiséghez képest.¹⁸

A honfoglalók katonai fölényénél és relatív műveltségi/kognitív előnyénél tartósbabbnak, történelmi léptékkal mérve pedig a legjelentősebbnek bizonyult a magyarság államszervező és *-fenntartó* képessége. Ez volt az a politikai nemzetfelfogás tekintetében alapvető jelentőségű szempont, amelyet a tankönyvszerzők gazdag és változatos kontextusokba helyezve igyekeztek alátámasztani, és amelynek vezérmotívuma a kiegyezés *előtti* és *utáni* időszakban egyaránt megtalálható. Erős a gyanú, hogy a diskurzus ősforrása a század közepi magyar történetírás (Horváth Mihály

germán, román és turk elemekkel szaporította meg az ország lakosságát. Valamint két irányból történt, hatása is két irányban nyilvánult. A műveltség és vagyonosodás javára vált a nyugati, a nemzet számbeli erejét növelte a keleti beköltözés. Mert amíg *német, francia, olasz* és *spanyol* a társadalom és közgazdagság fejlesztésével szerzé meg a széleskörű kiváltságait, a *besenyő, kun, jáász* és *palóc* a magyarságba való teljes beolvadásával szolgált rá a magyar nép jogaira és szabadságaira. Mindkét téren érvényesültek az *izmaeliták* és szinte hatástalan maradt az *oláhok* betelepítése.” UJHÁZY, 1906. 65–66.

¹⁷ „A szláv előbbre volt a magyarnál a társadalmi életben, de messze hátrább állott a harcászat és államalkotó erőben.” VARGA, 1896. 29. – Az 1910-es években pedig már a nyugatiakkal szembeni erőfölény tézise is megfogalmazódik: „[...] a magyarság nem maradt mögötte a többi egykorú népvándorlási csoportoknak sem műveltségi, sem hadi, sem politikai tekintetben. Sőt ép e két utóbbiban még a már rég megtelepedett nyugatiakat is felülmúlták bizonyos tekintetben.” LAURENTZI Vilmos: *Magyarország oknyomozó története*. Brassó, Herz [1912] 43.

¹⁸ „Legelsők voltak köztök 1) a magyarok, kik a velök rokon székelyekkel, s a társhódító és beléjük olvadt kunok-, és kazarokkal nem csak hatalom, hanem műveltség és fensőbb szellem által is urai lőnek a többinek.” BOCSOR, 1861. I. köt. 149. – „Mindezen népek fölött természetesen a magyar elem volt az uralkodó, nem csupán azért, mivel övé volt az ország, hanem mert szellemi képességeinél fogva is méltán vihette közöttük a vezérszerepet. A magyarság szellemi fölényét mutatja az a körülmény is, hogy egyes politikájával, engedményeivel mindezen népeket lassanként önmagába olvasztotta és saját érdekeinek harcosaiávé tette. És ha ez az egybeolvadás változtatott is a nemzet külsején, szokásain, egész minemüségén, azért nyelvéhez és nemzetiségéhez egyforma szívóssággal ragaszkodott a magyar.” JÁSZAI, 1904. 56.

mellett) legnagyobb formátumú alakja, Szalay Lászlónak a Magyarország-történeti szintézisében keresendő. A veretes gondolatmenetet logikája és összetettsége miatt teljes hosszában idézem. „Századok óta híjába fáradozott egy sereg nép, híjába a keleti és nyugoti birodalom ezen, a’ természetből kijelelt földegészen, a’ Kárpátoktól Adriáig, Szárhegytől a’ székely havasokig egy politicalai egésznek alkotni. A’ feladás nagy volt, ’s megfejtésével a’ magyar fajt bizta meg a’ gondviselés. Első fellépésünk Europa’ színe előtt hatalmas szolgálat vala, mellyet állodalmunk’ alkotása által a’ polgárisodásnak tevének; ’s nagyobb hasznát senki sem vette e’ szolgálatnak mint a’ németség, melly az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, ’s melly a’ magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élösködött tehetetlen népségek’ romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett, délről és éjszokról szövödvén Pannonia ’s Dácia fölébe, még mielőtt a’ frank és hohensaufi császárok szereplésökhez foghattak volna. Palacky mondja, nem mi: hogy a’ magyarok’ letelepedése a’ legnagyobb szerencsétlenség volt, melly a’ szláv világot évezredek’ folyamataiban éré vala; hogy a’ magyarok az épen alakulóban levő óriás szláv birodalom’ szívébe czövekelvén be magokat, a’ szlávok’ reményeit elenyésztették örökre.”¹⁹

Szalaynak a cseh romantikus történész és politikus František Palackýt átértelmező alapvetésében a magyar honfoglalás és államalapítás *világtörténelmi* jelentőségű és szilárd *geopolitikai* következményekkel járó kulcsmozzanatnak tekintendő, mivel először jött létre tartós és máig fennálló államalakulat egy addig ütközőzónának számító térségben, ami egyúttal hathatósan elhárította annak veszélyét is, hogy a régióban olyan világbirodalom képződjék, amely azonos etnikai bázisra támaszkodhat a térség határain innen és túl. A korban ez utóbbi alatt természetesen mindenki a cári Oroszország agresszív területgyarapító politikájával azonosított „pánszláv” fenyegetést értette, Szalay argumentációja azonban nem állt meg „félúton”, és azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a magyarság geopolitikai elhelyezkedésének legnagyobb haszonélvezője a csírázás állapotában lévő szláv államalakulással szembeni terjeszkedés útjára lépő *németség* lett. Harmadrészt, jóllehet erre inkább csak célzott, mintsem hogy e helyen kifejtette volna, mindezt a *civilizálódás* („polgárisodás”) érdekében tett határozott történelmi előrelépésként állította be. E három fő pillérből egybeálló gondolati építményre támaszkodva nem volt nehéz eljutni az osztrák–magyar kiegyezés történelmi megalapozottságának érvéhez egyfelől. Másfelől pedig olyan, évszázadokkal korábban már világosan megfogalmazódó toposzhoz lehetett általa kapcsolni, mint a *kereszténység védőbástyája* gondolat, amely a koraujkori folyamán

¹⁹ SZALAY László: *Magyarország’ története*. Lipcse, Geibel, 1852. I. köt. 3–4.

fokozatosan átalakult a magyar nemzeti hivatástudat eszméjévé, majd a 19. századtól a magyarság civilizációs küldetésének alakváltozatával gazdagodott tovább.²⁰

Szalay érvrendszeréből a kérdés világtörténelmi perspektívába helyezésének szempontja már az 1860-as évek eleji történelemtankönyvekbe bekerült. Amíg Bocsor interpretációjában nem igényelt különösebb kommentárt,²¹ egy ugyanabban az esztendőben megjelent tankönyvben viszont – a Szalaynál is olvasható – isteni gondviselés tervének részeként, egy klasszikus hanyatlástörténet kontrasztjában magasztosult a tanulóifjúság elé.²² E tankönyvszerző annyira fontosnak tartotta Szalay gondolatmenetét, hogy könyve mottójaként, mintegy a nemzeti történelem summájaként emelte ki a „Magyarország hivatása” címmel ellátott, konklúziójában már nemzetgazdasági szempontot is felvillantó parafrázisát: „Magyarország a nagy német föld mellé van fektetve váralakkal, hogy annak, mint a mivelődés egyik főhelyének, védfalául szolgáljon. Innen következik, hogy ide vitéz és mivelődésre hajlandó nép kell. Magyarország délkelettel is szorosan érintkezik, következésképp arra is van hivatva, hogy a német miveltséget ne csak védje, hanem elfogadva tovább is terjessze Ázsia felé. Magyarországnak kereken kivágott alakja is van, innen az ő hivatása az önállóság és egység, hogy egy lélek, egy házigazda legyen benne, a ki által a közigazdaság vezettségé.”

A kiegyezés megkötése után íródott tankönyvekben a világtörténelmi szerep, a geopolitikai stabilitás megteremtése és fenntartása, valamint a – mai terminussal

²⁰ TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). *Egyetemes Philologiai Közöny*, 1936. 297–351. – CSERNUS Sándor: La Hongrie, le rempart de la chrétienté, naissance et épanouissement de l'idée d'une mission collective. In: *Mythes et symboles politiques en Europe centrale*. Éd. DELSOL, Chantal–MASLOWSKI, Michel–NOWICKI, Joanna. Paris, P. U. F., 2002. 107–124. – BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Budapest. 1937.

²¹ „A magyar nemzet feladatát, mi azon földnek, és népfajoknak, mellyen, s mellyekből sem magok e csupán átmeneti hidul szolgált tehetetlen népségek, sem a zilált nyugoti birodalom, sem a haldokló keleti császárság, sem a még nyers szláv-tömeg évezredes erőködéseik dacára maradóbb államot képezni nem birtak, uralma alatt történelmi államegészsé egybealkotásában állott, mindjárt e korszak megnyiltakor hüven teljesíté.” BOCSOR, 1861. I. köt. 31.

²² „Sokféle nép fordult meg e földön, s verekedett ennek birtokáért, de kevesen közelíték meg annak mértékét, s épen ezért hamar is elveszték azt. [...] Ennyi sok apró háziur csak dirib-darabbá tevő e földet. Ennyi gazda keze alatt az sohasem virágozhatott volna fel. Tehát már ennél fogva sem idevalók voltak ők. [...] Ezen ország önállóvá van az Istentől alkotva, a rómaiak pedig ezt Itália pusztájának tekinték. [...] A rómaiakat az ég arra hívta, hogy a miveltségnek szállítói legyenek. De miután szerencséjükkel annyira visszaéltek, s erkölcsökben is úgy megromlának, hogy általok inkább csak a bűn és nyomor terjedt; tehát az Isten elvégzé, hogy e népet semmivé tegye, vagy inkább, hogy az az ő bűnében elveszzen. Mert a ki a bűnnek adja magát, annak abban el is kell vesznie. Ez az isteni végzés. S hogyan pusztulának el a rómaiak? *A népvándorlás által.*” RAJCSÁNYI János: *Magyarország története. Az ifjúságnak*. Pest, Hartleben, 1861⁴. 1–3.

élve – kulturális transzferfunkció nyomatékosítása mind-mind továbbélt, sőt ez utóbbi egyre markánsabb kontúrokat öltött.²³ Egyetlen, de nem lényegtelen tekintetben azonban érzékelhető némi hangsúlyváltás a dualista korszak vége felé: a magyarság a *német* műveltség helyett ugyanis egyre fokozódó mértékben lett az egyetemes *nyugati* kultúra védőbástyája és terjesztője.²⁴

A nemzetfogalom politikai dimenziójának kidomborítását az államszervező és -fenntartó képesség hangsúlyozása mellett nem kevésbé segítette állandó vezérmotívumként az *alkotmányosság* kérdéskörének napirenden tartása is. Az „ösi alkotmány” mint önálló hazai politikai nyelv vagy beszédmód már a 18. és 19. század

²³ „Idáig hazánk földjén egyetlen egy nép sem tudott egységes és állandó országot alkotni: ezt a feladatot a Gondviselés a magyar nép számára tartotta fenn. Az új ország ezentúl kapcsot képezett a keleti és nyugati Európa között; megakadályozta a déli és északi szlávok egyesülését és századokon keresztül megvédte a nyugati művelt világot a Keletről jövő barbár hódítások ellenében. Azonfelül pedig közvetítette a nyugateurópai műveltséget Európának délkeleti népeivel. Magyarország alapítása tehát mindenképen szerencsés eseménynek mondható.” MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középkorok harmadik és negyedik osztálya számára*. Budapest, Franklin, 1900⁶. 16. – „A Duna folyása jelöli meg feladatunkat is: a nyugati műveltség közvetítését kelet felé. [...] Hogy hazánkat a gondviselés a nyugati Európa védőbástyájának szemelte ki, arról már jóval a Hunyadiak kora előtt, IV. Béla király meg volt győződve (IV. Ince pápához irt levelében).” MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középkorok VIII. osztálya számára*. Budapest, Franklin, 1903⁴. 30. – „Világtörténelmi jelentőségre pedig az által emelkedett, hogy a magyar nemzet egységes és hatalmas birodalmat tudott alakítani épp akkor amidőn az északi és déli szláv népek egy nagy szláv birodalom létesítésén fáradoztak; hogy védőbástyája és terjesztője lett a keresztény műveltségnek kelet felé, és áttörhetetlen akadály a keleti barbárok romboló hódításainak.” JÁSZAI, 1904. 11. – „Védőfala lett ezer évig a keletről jövő áramlatokkal szemben, melyek évszázadok cultureredményeit rombolták volna le. Viszont a nyugatról jövő új eszméket s ezek nyomában járó szellemi haladást közli a Kelettel. Ezen kettős feladat hűségese, igaz teljesítése a magyarságnak világtörténelmi fontossága. [...] Bámulatos érzékkel a nagyszabású állami élet és a cultura iránt Magyarország Középeurópának oly hullámtörője volt, mely ezer verte vissza mindazon támadásokat, melyek akár az állami akár a szellemi élet terén az emberiség előrehaladását veszélyeztették volna. [...] A legújabb korban az egész indogermán államoknak kifejezhetetlen szolgálatot tesz azáltal, hogy a pánszlavismus legóhajtottabb álmát, az északi és délszlávok egyesülését megakadályozza. Az egész Európát elöntendő e rettenetes szláv tenger összefolyását, melyben minden más nemzetek belevesznének, Magyarország, e közibük keresztbefeküdt sziklaszilárd gát teszi lehetetlenné.” LAURENTZI [1912]. 133–134.

²⁴ „[...] egy Nyugat által lenézett, ázsiai népvándorlási csoportnak, a magyaroknak, sikerült csupán, Európa e veszélyeztetett pontján, a népvándorlások ez állandó átvonulási területén, 1000 évig fennálló államot alapítani. Csak a magyarok voltak képesek ugor-török alapon kifejlődött oly európai műveltséget létesíteni, mely e nagy területet az emberiség egyetemes haladása számára 1000 éven át megtartotta. [...] Ószinte tudományoszeretettel veszi át a nyugati műveltség haladásának eszméit. Mint egy óriási membrán, felfog minden onnan jövő eszmeáramlatot és közvetíti hűségesen tovább Keletnek. [...] eredeti és mégis az emberiség culturejét gyarapító magas fokon álló műveltséget teremt, mely a műveltség haladásának nem egy nagy fényes alakját adja.” LAURENTZI [1912]. 133–134.

fordulóján virágkorát élte,²⁵ hogy a későbbiekben nemcsak a részben az előbbiből kinövő 19. századi magyar politikai konzervativizmusnak, hanem közjogi tekintetben gyakorlatilag a teljes magyar közbeszédnek az egyik legfontosabb hivatkozási alapját képezze.²⁶ E vonatkozásban kell utalni az Anonymus-gesta kulcsszerepére, amelynek jelentőségét a honszerzésnek – a kritikai történetírás által a korban már megcáfolt – cselekményesítése mellett igazán az Árpádot fejedelemmé emelő törzsfők közötti vérszerződés ősközműként való értelmezése adta meg. Ez utóbbi politikai közösségalapítási aktusként történő tárgyalására a reformkorból számos tankönyvi példa hozható,²⁷ de nem volt ez másként a forradalom és a kiegyezés utáni időszakban sem, olyannyira, hogy e vonatkozásban lényegében megszakítatlan kontinuitással lehet számolni a „hosszú 19. század” hazai történelemtankönyv-irodalmában. Annyi, nem lényegtelen módosulás mindenesetre történt a század utolsó harmadában és a rákövetkező években, hogy a magyar alkotmányosság koraisága és kivételessége fokozódó figyelemben részesült.²⁸

Amíg a reformkori, forradalom utáni és dualizmus alatti tankönyvirodalmat a hagyományos rendi alkotmányt a jozefinizmus által ért kihívások és azok modern (*kulturális*) nemzetébresztő szerepének megítélése kapcsán teljes folytonosság uralta,²⁹ addig az alkotmányosságdiskurzusnak volt egy olyan vonatkozása, amelynek

²⁵ TAKÁTS József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998/5–6. 668–686. – Uő.: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2007. 14–21.

²⁶ CIEGER András: Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. Vázlat. In: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Szerk. Uő. Budapest, Atelier, 2009. 47–86.

²⁷ LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, Argumentum, 2013. 461–470.

²⁸ Vö. például: „Nemzetünk állami élete az etelközi vérszerződéssel kezdődik, midőn az eddig 7 törzsre oszolva és közös fő nélkül élő nemzet, közös fővezért választott Árpád személyében. [...] olyan alkotmány alapját tették le [ti. általa], a milyennél jobbat akkor Európának egy nemzete sem birt, melyet nemzetünk büszkén mutathat föl, mint egyfelől szabadságszerzetetének, másfelől természetes józan eszének fényes bizonyosságát.” LADÁNYI Gedeon: *A magyar alkotmány története. Iskolai kézikönyvül*. Debrecen, Telegdi, 1873³. 1. – „Politikai szervezetük [ti. a honfoglaló magyaroknak] a szabadság és jog szempontjából messze fölötte állt más népeknek.” LAURENTZI [1912]. 43.

²⁹ „1784-től kezdve József, olly parancsokat bocsátott ki egymás után, mellyek az alkotmányt, nemzetiséget s a nemesség jogait lényegökben megtámadták. HORVÁTH Mihály: *A magyarok története a bölcsészet tanuló ifjúság számára*. Bécs, Geibel, 1847. 386–387. – „[...] a császár kifeledé számításából a nemzetiségek sajtáságait, a törvények jogerejét és az alkotmány becsét. Feledé, hogy a magyar nemzet soha sem fog a németbe beleolvadni és alkotmányos önállóságát feláldozni kész nem lesz.” SZÁSZ Károly: *Magyarország története rövid vonásokban. Protestáns közéletanodák számára*. Pest, Heckenast, 1861. 145. – „A nemzeti szellem elgyengülése miatt az alkotmány és az állami függetlenség is veszélybe jutott. [...] Most látták a magyarok, hová jutottak a saját közönyösségök által s most jöttek arra a tudatra, hogy ha a nyelv kipusztúl, a nemzetnek is vége

1848 előtt még az említésére sem találni példát, a kiegyezés utáni diskurzusban viszont egészen kitüntetett szerephez került. Az anyaországgal 1867-ben közjogilag újraegyesülő Erdély és saját választott fejedelmeinek korszaka volt az a téma és időkeret, amely egyfelől a magyar nemzetkarakterológia másik két pozitív attribútuma, a *szabadság* és *függetlenség* vágyának történelmi igazolásához szervesen kapcsolódott, másfelől a dualista politikai berendezkedés adottságai okán a leginkább alkalmasnak bizonyult arra, hogy a független magyar nemzetállam hiányát szimbolikusan kompenzálja. Ez utóbbi vonatkozásban kiválóan illeszkedett ahhoz a törekvéshez, amelynek értelmében a kiegyezés megkötése utáni magyar történetírás mind kiemeltebb figyelemben részesítette és értékelte fel a nyugati birodalomfél irányából a korábbi évszázadokban visszatérően jelentkező központosító törekvésekkel szembeálló politikai aktorokat (Bocskai Istvántól II. Rákóczi Ferencig). Az önálló Erdély az alkotmányosság és függetlenség politikai princípiumain túl ráadásul *kulturális* tekintetben is előképeként volt felmutatható a modern nemzetállamiságnak, mint ahol legelőször vált (ha ideiglenesen is) államnyelvvé a magyar.³⁰

Az alkotmányosság nemzeti relevanciája számos egyéb vonatkozásban is vezérmotívuma a dualista korszak hazai történelemtankönyveinek: a *vármegye* mint a hódításkori Magyarország területén a jogrend és a magyar nemzetiség megtartója

lesz. József erőszakos újításai valósággal felrázták álmából a magyar nemzetet s az édes anyanyelv művelésére és az alkotmány védelmére buzdították.” KISS Lajos: *Magyarország története a mohácsi véstől a legújabb időkig. A középiskolák IV. osztálya számára*. Sárospatak, 1916. 67.

³⁰ „Az erdélyi fejedelemség százötven esztendei fennállása alatt középpontja volt az alkotmányos és nemzeti érzületnek; a fejedelmi udvarban magyar volt a szó, magyar szokások divatoztak, a fejedelmek Magyarország érdekében vallásszabadságért, alkotmányért küzdöttek.” GAAL MÓZES–HELMÁR ÁGOST: *Magyarország története és az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza főbb vonásokban. Középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Pozsony–Budapest, Stampfel [1891]. 69. – „Ezekben a [z erdélyi fejedelmek vezette] küzdelmekben juttatja a magyar nemzet kifejezésre ősi jellemvonását: a *szabadság szeretetet*. [...] Ez a törhetetlen ragaszkodás az alkotmányhoz, s az alkotmány által biztosított önállósághoz a *magyar nemzetet* államalkotónak és életerősnek tünteti fel.” GAAL MÓZES–HELMÁR ÁGOST: *Magyarország története. Középiskolák harmadik osztálya számára*. Pozsony–Budapest, Stampfel, 1900⁴. 36–40. – „Erdély [...]. Ez tartotta fenn a magyar alkotmány jogfolytonosságát, a nemzeti öntudatot, az együvé tartozás hatalmas eszméjét, a vallásszabadságot; [...]” JÁSZAI, 1904. 121. – „Erdély mindenek felett *magyar fejedelemség* volt, melyet saját törvényei szerint kormányoztak; az anyaország ellenben a német és török prédája volt. Egyik az ország alkotmányát támadta meg, a másik területének egy részét foglalta el. A német és a török versengés között az erdélyi fejedelemség volt az, mely a magyar állameszmét fentartotta. [...] Erdély különállása nagy hasznára vált az anyaországnak is. [...] Az is egyik nagy érdeme Erdélynek, hogy a magyar nemzeti eszméket ápolta, fentartotta; [...] Midőn az anyaországot török és német egyaránt dúlta, pusztította: Erdély nélkül talán végkép elveszett volna hazánk, nemzetünk.” SZÁDECZKY LAJOS: *Magyarország története. A középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest, Lampel, 1912². 10–12.

történelmi szerepének méltatásakor,³¹ vagy a magyar–horvát közjogi viszony fundamentumaként, amelyet csak a modern nemzeti ideológia térnyerése volt képes meg-ingatni,³² egészen annak történelmi alakváltozatai áttekintéséig,³³ az Árpád-féle őszalkotmánytól az 1848-as modern alkotmányig.³⁴

A magyar alkotmánytörténeti narratívának volt további lényegi sarokpontja a Szent Koronával mint tárggyal és különösen annak közjogi és szimbolikus jelentés-tartalmával kapcsolatos diskurzus is. Jóllehet a Szent Korona mint a *rendi nemzet* szuverenitásának megtestesítője már a kora újkori magyar politikai gondolkodásban is alapvető szerepet játszott,³⁵ az ún. *Szent Korona-tan*³⁶ önálló közjogi doktrínaként csak a 19. század végének jogtörténészeinél (Hajnik Imre, Concha Győző) nyert kifejtést, különösen pedig Timon Ákosnál, aki a teljes magyar alkotmánytörténet központi elveként értelmezte.³⁷ A századforduló után kiadott tankönyvekben az országterület egységét megszemélyesítő hagyományos Szent Korona-interpretáció mellett maga a doktrína is megjelenik arra az összefüggésre rámutatva, hogy az nemcsak az államhatalmat testesíti meg, hanem a magyar nemzet alkotmányát és

³¹ „[...] különösen e korban teljesítették a megyék nemzeti feladatukat; gócpontok valának, melyek közé gyülekezett a hódoltsági magyar faj, úgy hogy a török korszak hullámainak lezajlásával a magyarországi megyés rendszer épen maradt meg s vele az alkotmány.” KOMÁRIK István: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. oszt. részére*. Kalocsa, Jurcsó [1899]. 94.

³² „A nemzetiségi kérdés a Napoleon elleni háborúk szülötte; ugyanakkor kapcsolódtak hozzája a szabadelvű eszmék is, de ez mind nem olvadhatott kiválóan *magyarellenes politikává* azon szláv népnél, mely századokig érzett, vérzett velünk, és mely minden szláv nép között egyedül élt alkotmánnyal a magyar szent korona oltalmában. Hogy mégis magyarellenes politikába olvadt a nyelv és nemzetiségért való hevülések; hogy minket állítottak az ő illyr ábrándjaik akadályozói-nak: annak okait »csak az Isten tudja«”. VARGA, 1896. 244–245.

³³ „Az őszalkotmány a törzsszervezeten alapult. Etelközben a független törzsekből egységes nemzet lett, közös és örökös fővezérrel és nemzetgyűléssel, amelyből senkit sem lehetett kizárni. Ez a nemzetgyűlés volt az alkotmány alapja, ez gyakorolta a főhatalmat. [...] a nemesség kivívja az aranybullát. Ez lett a nemesi magyar alkotmánynak az alapja. [...] A rendi vagy nemesi alkotmány-nak tulajdonképeni megalapítója Nagy Lajos. A szent korona tana szerint törvényt csak ott lehet hozni, hol a király és az országos rendek együtt vannak.” JÁSZAI, 1904. 263.

³⁴ „A bécsi udvar és kormány körében az egységes ausztriai birodalom és az önkényuralom hívei álutakon a nemzetiségeket izgatták fel az új alkotmány ellen, pedig ez rájuk is kiterjesztette áldá-sait.” SEBESTYÉN, 1901. 107.

³⁵ TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Ford. TROSTOVSKY Gabriella, Pannonhalma, Bencés, 2009.

³⁶ ECKHART Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. HÓMAN Bálint, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 269–320. – Uő: *A szentkorona-eszme története*. Budapest, MTA, 1941 – PÉTER László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. *The Slavonic and East European Review*, 2003. 478–486.

³⁷ TIMON Ákos: *Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, 1902, 1919°.

szabadságát is.³⁸ Sőt, immár közjogi tételként kibontva, hogy a király kizárólag a Szent Koronától nyeri hatalmát, törvényt ezért csak a nemzettel közösen, országgyűlésen hozhat.³⁹

Végezetül azt emelném ki, hogy természetesen külön tanulmányt igényelne a nemzetkonceptió *nyelvi-etnikai* fókuszú vizsgálata ugyanezen történelemtankönyvekben. Jóllehet ennek némely aspektusára érintőlegesen utaltam, beható áttekintésére terjedelmi okokból itt nem vállalkozhatom. Annyi azonban feltétlenül leszögezendő, hogy a kérdéskör tankönyvekben tárgyalt súlya és relevanciája – persze a magyar etnogenezis komplikáltságától és az azt övező, nagy hullámokat fölverő korabeli tudományos és publicisztikai vitáktól nyilvánvalóan nem függetlenül – lassan, de biztosan csökkenő tendenciát mutatott, különösen a nemzet politikai karakterének idővel egyre kidolgozottabb prezentálásával összevetve azt. Ennek legfőbb, bár a tankönyvekben közvetlen formában nem feltétlenül nyilvánvalóvá tett oka vélhetően abban rejlett, hogy magyar szempontból a század első felében sikeresen végbemenő kulturális megújulás és a század közepén, majd a közjogi kiegyezést követően a politikai intézményrendszer terén és révén kibontakozó modernizáció eredményeit az állampatriotizmus szükségletei szempontjából az ország összlakossága értelmében vett nemzet valamennyi polgára számára ne pusztán elfogadható múltértelmezéssel⁴⁰ támasszák alá, de a jövő nemzedékek számára mindinkább magától értetődővé is tegyék.

³⁸ „A szent koronát a magyar nemzet mindig úgy tekintette, mint alkotmányának és szabadságainak megtestesülését, a törvények örét és a hatalom szentesítőjét.” SEBESTYÉN, 1901. 82.

³⁹ „A rendi alkotmány és a rendi országgyűlés megalakulása az Anjouk korával egykorú s összefügg a sz. korona és annak testéről szóló tan terjedésével. Sarkítétel: Törvényt csak országgyűlésen hozhat a király, ki a sz. koronától nyeri hatalmát.” MANGOLD, 1903. 416. – „A magyar állam jelvénye, szimbóluma a magyar korona, mely idők folyamán, a szent koronatan következtében nevezetesen közjogi fogalomná lett. [...] „A szent koronának nagy *közjogi jelentősége* Károly Róbert idejében nyert először kifejezést a szent korona tanban. Ennek értelmében Szent-István koronája [...] egy közjogi fogalom, amely a magyar államhatalmat, a királyt és a nemzetet együttesen magában foglalja. [...] Az uralkodó [...] csak akkor válik részesévé a szent korona hatalmának, ha Szent István koronájával megkoronázza az országgyűlés és így a souverain hatalmat megosztja vele, melyet azonban csupán a szent korona egész teste, tehát annak tagjai és a király együttesen gyakorolhatnak. A szent korona e tan szerint az állam minden jogának letéteményese és az ország egész területének, a hazai földnek tulajdonosa. Minden birtokjog tehát a szent koronában gyökerezik. [...] A modern társadalom nem ismeri többé a rendi különbségeket s a szent koronának tagja ma minden állampolgár. A szent korona ma a magyar állam egységének és [...] függetlenségének szimbóluma.” BRUCKNER Győző: *Közintézményeink fejlődése és történelmi összefoglalások. Érettségi segédkönyv középiskolák számára*. Budapest, Kókai [1913]. 80–83.

⁴⁰ Csak utalni tudok rá, hogy a törvények garantálták a nemzetiségi közösségek többsége szempontjából legfontosabb intézményes kapaszkodónak számító autonóm hitfelekezetek iskolaállítási jogát, így tannyelvük, tantervük és az iskoláikban oktatottak tartalmának önálló megállapítását is.

Ennek érdekében dolgozták át a századfordulón a mintaadónak számító állami gimnáziumi tantervet is, amellyel a történelemtanításban a korábbiakhoz képest tematikai szempontból a *hazai*, szellemiségében a *hazafias*, módszertani vonatkozásban pedig az ismerethalmozással szembeállított érzelmi motiváltság előtérbe helyezésére ösztönöztek.⁴¹ De ezzel magyarázható a reformkori történelemtankönyvekben még alig előforduló nemzetkarakterológiai megállapítások egyre növekvő szerepe is, hiszen a politikai intézményrendszerben és sorsközösségben megtestesülő politikai nemzettel történő azonosulás érzelmi megalapozása nyilvánvalóan tartós intellektuális kihívásként szembesült az etnokulturális közösséghez tartozás primer és ösztönösebb érzetével az ez utóbbival folytatott vetélkedésben.

A minisztériumi főfelügyeletet következtében azonban a felekezeti iskolahálózatokat is érintette az államellenesnek minősített tartalmak (tankönyvek és taneszközök) betiltása.

⁴¹ „[...] a tények, amelyeket a történet közöl, [...] az ítéletek, amelyeket alkot, [...] az igazságok, amelyeket megállapít, [...] a tanulságok, amelyeket mindezekből levon, *nemcsak az értelmet, hanem az érzelmeket is foglalkoztatják és megragadják az embert egész erkölcsi mivoltában.* [...] Ha a történetírás csakugyan az élet mestere: a történettanítás [...] a tények erejénél fogva legnemesebb iskolája az emberi összetartozáson nyugvó humanizmusnak s a nemzet és egyén benső egységéből fakadó nemzeti érzületnek. [...] Akár azt tekintjük, hogy *mit* tanítunk, akár azt, hogy *kik* tanítunk: kétszeres nyomatékkal is előáll az a követelés, hogy *a történettanítás középpontjába a nemzeti történet állítassék.*” *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások.* Budapest, é. n. [1903] 165–166.